

מעוז כהנא

תרנגולת בלי לב

דת ומדע בכתיבה הרבנית
במאה השמונה-עשרה

מוסד ביאליק • ירושלים

Maoz Kahana
*A Heartless Chicken: Religion and Science in Early Modern
Rabbinic Culture*

הספר יוצא לאור בסיוע

ומענק הקרן הלאומית למדע (ISF) מספר 1380/17

מסת"ב 1-311-536-965-978 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשפ"א

סדר ועימוד: רונית גלעד

הדפסה וכריכה: דפוס כספית בע"מ

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2021

www.bialik-publishing.co.il

Printed in Israel

תוכן העניינים

הקדמה 11

א. פלאות 11; ב. דת ומדע 15; ג. בפרדס החוכמות 21; ד. הפנמה מדעית בספרות ההלכה 28; ה. מהלך הספר ופרקיו 31

פרק 1: תרנגולת בלי לב 39

א. לב המאה 39; ב. ארגון הידע 47; ג. ברחובות אמסטרדם: מתווכי המדע היהודים 49; ד. החכם צבי 56; ה. אלוהים והטבע 61; ו. תרנגולת בלי לב 66; ז. ברחוב היהודים 67; ח. הלב 69; ט. מתנגדים ותומכים 77; י. לבטל את כ' הדמיון 79; יא. מדע חדש בספרייה ענקית: ספרים וכתבי יד 83; יב. לסדר את הבריאה 90; סיכום 91

פרק 2: הרציונליזציה של המופלא 99

א. שועל ודגים 99; ב. מכשפות: המאה השבע-עשרה והרציונליזציה של המופלא 107; ג. אישה עם שד 113; ד. ירושת השד 116; ה. החכם צבי וגבולות הפלא 120; ו. ירמיהו ובנו סירא 123; ז. גולם 126; סיכום 131

פרק 3: מדע ומהפכה בחשיבה הרבנית במאה השמונה-עשרה 139

א. מהפכה מדעית 139; ב. בעל השם והמדע החדש 142; ג. אדמו"ר הזקן ועתיד מדעי הרוח 147; ד. מהפכה וסער 151; ה. איש ההלכה 157; סיכום 162

פרק 4: 'חומר' או 'רוח'? כירורג בבית המדרש 165

א. פצוע דכא 165; ב. לבטים 171; ג. ר' יחזקאל קצנלבוניגן: 'לצדד להתיר' 172; ד. ר' שמשון בלוך חסיד 173; ה. קידוד 179; ו. יעב"ץ:

ו'אם קיבל עליו הרופא למורה, אם כן יצא הוא מבית המדרש ויכנס
רופא' 181

פרק 5: מה מברכים על אלכימאי? 189
א. התחלפות הצורות 189; ב. מה מברכים על אלכימאי 201; ג. מעבדה
הלכתית 211

פרק 6: ארגון מקורות הידע 215
א. 'בכל מקום שיש בו שלושה רופאים, יש שני אתאיסטים' 215;
ב. מקום חברתי וייצור ידע: חסידות, הלכה וחקר הטבע 218; ג. חסידות
ומהפכנות 222; ד. לב הבן על האב 225; ה. מגייה השמים: הפרדת היסודות
ואלכימיה ספרותית בכתיבת ר' יעקב עמדין 236; ו. מטפחת ספרים 240;
ז. צל העליונים 250

פרק 7: עורב בלע תנין: המדע ההרמטי וסוד התנועה האליפטית 263
א. בין שני שעונים 263; ב. שבע החוכמות 268; ג. סימפתיה 270; ד. מדע
וביקורת הדת 273; ה. מהפכה מדעית 275; ו. עורב בלע תנין 278;
ז. סודות התנועה האליפטית 280; ח. לב התרנגולת, לב העולם 294

פרק 8: פאן-סופיה יהודית: ספר מירב 301
א. בהיכלי שרים 301; ב. התנצחות והשלמה 306; ג. 'ספר מירב' והדת
המדעית 311; ד. הדפסת התלמוד בפראג ו'ספר מירב' 318; ה. כתות
הסתר: אנשי צלב הוורד, הבונים החופשיים ו'ספר מירב' 324; ו. ר' יהונתן
בפראג: בין הישועים ובין חוגי האצילים 338; ז. 'כפירה' נוצרית ונוכחותה
בשיח המדעי של 'ספר מירב' 344

חתימת הספר: כמיהה 357
א. דת ומדע: שני מופעים, שלוש תפיסות עולם 357; ב. דת מדעית
במאה התשע-עשרה 361; ג. מופע שלישי: הלב והמעייין 365; ד. לבבות
חדשים 373

ביבליוגרפיה 379

מפתח 417

הקדמה

א. פלאות

בערבו של יום חורף סגירי בשנת 1709, באלטונה שבגרמניה, הכינה נערה יהודייה ארוחת ערב למשפחתה. המנה העיקרית אמורה הייתה להיות תרנגולת שנשחטה לא מכבר וכעת נוקתה לקראת בישולה. ליד השולחן עמד חתול והמתין לחלקו בסעודה – שאריות התרנגולת.

פתאום התברר לנערה שלתרנגולת אין לב. האם חטף החתול את לב התרנגולת, או שמא לב כזה מעולם לא היה והתרנגולת יוצאת הדופן עופפה וקרקה כל ימי חייה הקצרים בלי האיבר החיוני? האם קיום מופלא שכזה אכן אפשרי? התרנגולת חסרת הלב עוררה ויכוח רבני סוער, טענות הועלו ונסתרו, ומקצת בני השיח אף האשימו זה את זה בכפירה. הפולמוס ההלכתי נמשך עשרות שנים, והסוגיה אף הופנתה כשאלה מדעית להכרעת חכמי האוניברסיטה הפרוטסטנטית של האלה (Halle). כדי לתמוך בעמדתם – ואחת היא מה הייתה – הביאו המתווכחים הוכחות מן התלמוד, אך גם מ'ספר הזוהר', מ'מורה נבוכים' ומ'ספר הכוזרי', מאריסטו ומגלנוס (Galenus), ואפילו ממשלים הודיים עתיקי יומין שהתגלגלו לתוך הספרות העממית היהודית.

במחצית המאה השש-עשרה יצר בעל שם יהודי, ר' אליהו, גולם בעיר חלם (Chelm) שבפולין. הגולם יכול היה לראות ולשמוע, אך לא לדבר. הסיפור על הגולם התפרסם במאה השבע-עשרה כשתועד בתכתובת שנדפסה בספרו של ההבראיסט והאתנוגרף הגרמני יוהאן כריסטוף וגנזייל (Wagenseil).¹ אך רק

1 וגנזייל, סוטה, עמ' 1198-1199. הספר נדפס בשנת 1674. וראו שלום, דמות הגולם, עמ' 381-424; אידל, גולם, עמ' 181-184. אידל (שם, עמ' 181) הצביע על הופעה של הסיפור בכתב יד עברי ותיארך אותו מוקדם מעט לווגנזייל. אך כתב היד הנוצר מעולם לא נדפס.

בראשית המאה השמונה-עשרה נעשה הגולם המסוים הזה מושאו של דיון פנים יהודי – למדני והלכתי. הרבנים דנו בכובד ראש בשאלות כגון מה סוג הנפש שהסתתרה בגולם ומה בעצם מבדיל בין תוצאותיו של מעשה הכישוף ובין אוטומט מכני פשוט, מעשה ידי אדם. ומה בין אלה ובין האדם עצמו, יציר כפיו של הבורא? האם אפשר למשל לצרף את הגולם, שלב אנושי אינו פועם בחזהו, כחבר סטנדרטי במניין מתפללים יהודי?

בראשית העת החדשה שוטטו באירופה מכשפות, ורבות מהן נידונו למוות במשפטי מכשפות והוצאו להורג בשרפה. המשפטים, שזכו לפרסום רב, עוררו דיון מדעי ער – האם באמת יכולות המכשפות להוריד גשמים או לעוף באוויר? ואם כן, בעזרת אילו מכניזמים? עידן משפטי המכשפות היה גם עידן המדע החדש ואפשרויות כמו תעופה או השפעה על האקלים העסיקו מלומדים רבים. בכתיבה היהודית-רבנית נקשרה שאלת המכשפות בשאלת הגולם ובדיונים משפטיים על הולדה לא אנושית. מה מעמדו החוקי, שאלו בעלי ההלכה, של מי שנולד מזיווג בין בת אנוש לשד? האם הוא יכול לרשת, להחזיק בממון? האם אפשר לייחס לו מצוות או עבירות? טענות הועלו ותשובות ניתנו, וכעבור שנים אחדות, בסוף המאה השבע-עשרה, אף תוארה התייצבות של קבוצה שלמה של בני שְׂדָה בעיר פוזנא לפני בית הדין היהודי המקומי. השדים טענו לזכותם בירושה של אביהם היהודי האנושי, שהיה אזרח מוכר בקהילה ובית מגוריו עמד, הרוס למחצה, ברחוב היהודים. בית הדין לא יכול היה לראות את הטוענים לירושה, אך יכול היה לשמוע את קולם ובעזרת בעל שם מתאים גם להגיב על תרעומותיהם ללא מורא ובאופן הלכתי וענייני.

גם אזרחים רגילים יותר חיו בקהילות גרמניה באותם עשורי שנים. אחד מהם, שהתגורר בהמבורג, נותח בידי כירורג גרמני מקומי. המנתח כרת אחד מאשכיו של האיש כדי להבריא אותו ממחלה קשה ולהשיב לו את יכולת ההולדה, אבל בעקבות הניתוח החמירה מחלתו והוא מת. הניתוח עורר דיון הלכתי סוער. במהלך הדיון האשים רב פלוני את עמיתו, רב אלמוני, בתמיכה במדע מכניסטי ומטריאליסטי; ואולם גם הדגם ההלכתי ההפוך שהציע אותו רב לא היה מסורתי כל עיקר – בעיקר בלטה בו הזדהות עמוקה עם המדעים האזוטריים ועם אומנויות האלכימיה, שהרב תיאר כיהודיות במקורן. למרבה הפלא התברר שהאדיקות היהודית הזאת ניזונה בבירור מספר אלכימיה נוצרי בשפה הגרמנית שיצא לאור בדיוק באותן השנים. גם כאן לא פסח השיח על

הממסד האקדמי: הפעם ביקש אחד הרבנים תשובה לשאלותיו באוניברסיטת גטינגן (Göttingen) שבסקסוניה.

באותם עשורי שנים שהה בפראג מלומד יהודי מתוך קרבה רבה לאוניברסיטה הוותיקה, שבעת ההיא שלט בה המסדר הישועי. בוויכוחים פומביים, מול מלומדים ישועים ואצילים בוהמים סקרנים, טען המלומד היהודי לעליונות החוכמה היהודית בכל תחומי המחקר המדעי החדש. בחדר הלימוד שלו כתב חיבור עב כרס שביקש לפתור את רוב הבעיות המדעיות של תקופתו, כפי שהבין אותן. כך נידונו מבנה החומר וטיבם המדויק של כתמי השמש שגילה גלילאו, אך גם מקומם המדויק של גן עדן באוקיינוס האטלנטי ושל שערי השמים מעל ליבשת אמריקה ה'חדשה', לפי מפות מדעיות מפורטות שנוצרו באותן שנים. מסורות התלמוד והמפרשים, אך גם ספרי מדע בגרמנית ובלטינית, ספרות האלכימיה, ואפילו כתבי יד גרמניים של מאגיה יהודית נושנה – כולם סייעו למחבר בהגשמת מטרותיו. הסדר המדעי והמתודה המוקפדת, האקספרימנטלית, נראו למחבר מאפיינים חיוביים של המדע האירופי החדש ושל הממסד האקדמי, והוא סבר שהם חשובים מאוד לגילוייה המחודש של חוכמת התורה היהודית ולהשראת רוח הקודש.

אוסף הפלאות הזה ודומיו, בני המאה השמונה-עשרה, זכו לדיון ער בספרות היהודית בת הזמן: בספרות הדרוש, בקבלה, ובעיקר בין כרכיה העבים של ספרות ההלכה – לב לבו ואולי שיאו של עולם היצירה היהודי כפי שהוא נתפס בחברה המסורתית של אותן שנים. מדוע הצטברו כל ענייני הקסם והמדע הללו בספרות ההלכה במפנה המאה השמונה-עשרה? איזה פשר פנימי נתנו להם מלומדים ודרשנים בעולמם היהודי ובמסורות ההלכה שפיתחו? באילו דרכים ונתיבים היו הדיונים בהם קשורים להופעת המדע החדש באותן השנים באירופה, ומה היו דפוסי הקשר בין הכתיבה הרבנית בת הזמן לבין המדע החדש – דחייה, התאמה, אימוץ או התעמתות?

בספר שלפניכם אני מבקש להציע נתיב עיון בכתיבה הרבנית של המאה השמונה-עשרה לגווניה. מכל שאלות הדת והמדע המאפיינות את התקופה, ארכז את עיוננו בקו חשיבה אחד שנראה לי רגיש במיוחד בתקופת הזמן הנידונה: שאלת מהותו של ה'חומר', מידת ה'אנימיות' שלו, כלומר החיוניות הפנימית, האיכויות העצמיות או 'נשמתו' של האורגניזם החי – גוף של אדם, ציפור או בהמה. ובאופן רחב מעט יותר – תיאור יחסו של ה'חומר' אל ה'רוח' או ה'נשמה' בעולם התופעות הארצי, וזיקתו להבנה העקרונית של

הטבע ושל הבריאה. שאלה זו עמדה כידוע באחד ממוקדי הדיון התרבותי בחיבורי המדע החדש, ובייחוד בפולמוס הער שעוררה הופעתם של הזרמים המכניסטיים יותר של העיסוק המדעי, שגם תיארו את עצמם לעתים כמבשריה של 'פילוסופיה מכניסטית'.² חקר מדעי מתקיים בתוך חלל תרבותי – מושפע ממנו, ובתורו גם משפיע עליו – והדיון הער בשאלות המדעיות ובנגזרותיהן התרבותיות נגע בתחומים רבים: מתאולוגיה עד שירה, ומשאלות של סדר חברתי עד לארגון הידע במדפי הספרים או לדרכי ההיסק הנכונות במדעי הטבע ובמדעי הרוח.

עניינו של הספר בכתובה היהודית-הרבנית למבעיה השונים. אינני מבקש לעסוק בהיסטוריה של המדע האירופי כשהוא לעצמו, או בהפנמה של ידע מדעי 'מעודכן' יותר או פחות בחברה היהודית, אלא לטעון שקווי החשיבה על איכויותיו הפנימיות של ה'חומר', ועל משמעותם העקרונית של ה'טבעי', ה'פלאי', ה'סדור' וה'חריג' בחקר הטבע ובהבנת הבריאה, הם כלי פורה לפענוח ולניתוח, היסטורי ואינטלקטואלי, של ספרות ההלכה, הדרוש והקבלה מעולם היצירה הרבני של המאה השמונה-עשרה; עולם שהשכלה מדעית סדורה ודיון מדעי מפורש לא היו חלק מז'אנר הכתיבה הגלוי שחלקו כותביו, הרבנים והמקובלים, עם קוראיהם הרבים.

באמצעות ניתוח טקסטואלי וקריאה היסטורית בז'אנרים השונים של כתיבה רבנית בת הזמן אני מבקש לעקוב אחרי רישומן ההיסטורי והאינטלקטואלי של התגוונות ותמורות בהבנת החומר ומהותו בספרות ההלכה, הקבלה והדרוש – הן בתכניהן הישירים, אך לא פחות מכך בשלל הקישורים הפנים-תרבותיים שיוצר דיון סוער מסוג זה באשר לשאלות על רציונוליות והיקסמות, ארגון ידע וגיבוש מבנים של מחשבה וחוק, מתודות עיון וחקר ודרכי פרשנות.

לפרקי הספר נקדים כמה מילים כלליות יותר: תחילה נדון ביחסים בין דת למדע בספרות הרבנית – הלכתית כמחשבתית; אחר כך נעסוק במנגנוני הקליטה הספרותית של תכנים מן החוץ בספרות ההלכה כפי שנראו ברגע המסוים שבו יצטרף דיונו אל מהלכה הסוער.

2 כבר רוברט בויל (Boyle), בכותרת של מסה שפרסם בשנת 1674, השתמש בכינוי זה כדי לתאר קבוצת פילוסופים שחולקת עקרונות מסוימים. השימוש במונח עבר מאז כמובן תמורות משמעותיות. ראו בנושא זה את הביבליוגרפיה המחקרית שאסף פישר, גסנדי, עמ' 205.